

Schwarz Ernő

Schwarz Ernő

Budapest, Magyarország

Az interjút készítette: Andor Eszter

Az interjúkészítés időpontja: 2004. január

A 93 éves Schwarz Ernő felesége halála óta egyedül él egy garzonlakásban. Kevés bútora van, de van köztük néhány szép régi darab is.

Mint elmesélte, sok bútorát, képét, értékes étkészletét már eladta. Bár igencsak nagyot hall, ezen túl azonban elég jó egészségi állapotban van.

Naponta kétszer megy zsinagógába, reggel a közeli Bethlen téri zsinagógába megy gyalog, délután pedig a messzebb lévő Desseffybe jár.

Szombaton nem száll járműre, ezért ilyenkor mindig – még a legnagyobb hóban és hidegben is – elgyalogol a Bethlen téri zsinagógába.

Az interjút nagyon élvezte, legalább hatszor voltam nála, és minden alkalommal azzal búcsúztatott, hogy még napokig tudna mesélni. Legszívesebben a katonaéveire emlékezett.

• Életrajz

A nagyszülőkig nehéz visszamenni, nem ismertem egyiket sem. Apámat Schwarz Lipótnak hívták, és 1865-ben született. Apám lehet, hogy Magyarországon született, mert 16 gyerek volt három anyától. Valahol Ausztriában volt egy nagy jesiva, és apám azt mesélte, hogy ott tanult. Ő nagyon tudott zsidóul. A gyerekeket vizsgáztatta, Tórát tanított.

Anyámat Friedmann Reginának hívták. Zubogyban született az 1860-as években. Ez kis falu Miskolctól följebb a határ felé. Nem nagyon tudok az anyám családjáról sem semmit, mert árva volt, a nagybátyja tartotta el a családot. Drága jó anyám nem tudom, hogy járt-e iskolába. Nem tudott se írni, se olvasni, de kézimunkázni igen.

Anyámnak volt egy öccse, a Friedmann Dávid. Virilista volt, Miskolcon ő volt, aki a legnagyobb adót fizette. A Főúton volt a kávéház, a Grand Szálloda, s azt kivette. A Friedmann Dávid minden lánynak [lánytestvérének] vett házat más-más faluban, mikor férjhez ment. A szüleim házat ő vette Upponyban, a bánhorváti házat ő vette – ahol a Lina néni lakott. Lina néni és az én anyám testvérek voltak. És a Lina néninek a férje meg apám testvérek voltak. Két fiútestvér elvett két lánytestvért.

A miénk volt a legnagyobb ház Upponyban [Uppony néhány száz lelkes kisközség volt Borsod vármegyében, Ózd környékén. – A szerk.], középen. Ott falun úgy van, hogy a ház a kert felé, hátra

nyúlik. Hátralé istálló volt – volt kocsi, ló meg tehén –, aztán volt a kert, és aztán volt a patak. És a patak másik oldalán volt az iskola. A patakon híd volt, és ha azon átmertünk, az már Sajóvárkony volt.

A szüleimnek volt egy kis fúszerezlete. Ez egy kis falu volt, és egyedül voltunk zsidók. Elöl volt az üzlet, és volt három szoba még hátralé. Nem volt a fúszerezlethez raktár. Minden héten bejártunk Putnokra a vásárra. És ami hiányzott, só, cukor, cérna, petróleum meg ilyesmi – vidéken más nem kell, a parasztnak megvan mindenük –, azt megvettük. Az üzletben csak a mamám dolgozott meg a lányok. A fiúk mentek inasnak, ahogy az iskolából kikerültek, a lányok meg ott maradtak addig, amíg férjhez nem mentek, és anyámnak segítettek. De aztán mikor a nagybácsim megvette Miskolcon a Grand Szállodát, akkor oda bevette a nagyobb lányokat, a Terézt meg a Bertát. Akkor a legkisebb lány, az Olga segített az anyámnak. Anyámnál könyvre vásároltak. Az azt jelentette, hogy a gyárban dolgoztak ezek mind, és 15-én meg 1-jén kaptak pénzt. Az anyám se írni, se olvasni nem tudott. De mikor hazajött a gyerek az iskolából, elmesélte neki, hogy melyik szomszédasszony mit vitt. Arra emlékezett. S akkor a lányok írták be, és jött másnap, harmadnap a vevő, és megkérdezték, hogy ezt tetszett vinni? Igen. Mást nem vitt? Nem. És akkor 1-jén meg 15-én egyben kifizették. Egész héten nyitva volt az üzlet, vasárnap is nyitva lehetett, de szombat ünnepnap volt [lásd: szombati munkavégzés tilalma], akkor zárva volt.

Apám bőrkereskedő volt. Járt faluról falura, szedte össze a bőrt a mészárosoktól. Az egy nagy üzlet volt akkor. Kaptunk pénzt a nagykereskedőtől. A nyúzott bőrt megvette nyersen, és ő adta tovább a kikészítőnek. Putnokon volt egy bőrnagykereskedő, aki a gyártól kapott pénzt. És az a nagykereskedő meg adott azoknak, akik mentek a mészárosokhoz összeszedni a nyersbőrt. És mi a mészárosoknak adtuk előre pénzt, hogy miket gyűjtsenek. Mi kaptuk a pénzt a nagykereskedőtől Putnokon, a Fleischertől. A Fleischer meg kapta a gyártól. Én is vittem kocsival. Akkor már iskolába jártam, és segítettem apámnak. És már amikor Csehszlovákia lett [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság], akkor Bánrévén kellett keresztülmenni minékünk Ózdról Putnokra. És Bánrévén megállítottak, hogy nem Csehszlovákiaiba viszik-e a bőrt. Bánréve egyik oldala Csehszlovákia volt, a másik Magyarország. Megállítottak minket ottan, és mutattuk, hogy a Fleischertől van minékünk megrendelőnk, és oda visszük Putnokra, nem Csehszlovákiaiba.

Upponyban laktunk, és Bánhorváton volt két nagybácsim. Ott volt egy mészáros, mindenkinek az volt a „keresztapja”. Groszmann-nak vagy hogy hívták. És az ő házában volt az ima. Mi pénteken délután mentünk haza apámmal a mészárosoktól, és ahogy Bánhorváton mentünk keresztül, fele úton tettünk le kenyeret, hogy szombaton, ha megyünk, akkor fölvevük a kenyeret, mintha ennénk, és akkor tovább lehet menni. Mert Upponytól Bánhorvát az 2 kilométer. 2 kilométert nem szabad menni, és Upponyból szombat reggel Bánhorvára csak úgy mehattunk el imádkozni, hogy letettünk kenyeret félúton. [Szombaton nem lehet a város vagy lakott terület végétől 2000 ámánál (könyöknél, ami kb. 1-1,2 km-nek felel meg) messzebb menni. A lakott terület vége a terület legutolsó házatól kezdődik. Ha viszont ezen a 2000 ámán belül elhelyez az ember még szombat előtt egy kenyeret, akkor ezzel azt a területet „egybekapcsolja” a várossal, és szombati tartózkodási helyül jelöli ki – így akkor onnan kezdődik a 2000 ámás megszorítás. Így a zsidó az eredeti város vagy lakott terület végétől nem 2000, hanem 4000 ámát (kb. 2-2,4 km) mehet. Ezt „éruv techumim”-nak, a „határok összekeverésének” hívják. Az éruvokkal a Talmud „Éruvin” traktátusa foglalkozik, de ez a törvény megtalálható a Sulhán Áruh „Oráh Hájim” traktátusának szombattal foglalkozó törvényei között is. – A szerk.] Minden szombatra (oda mentünk). És akkor

hazamentünk vasárnap reggel. A szüleim kóserek voltak. Minálunk a tejes meg a zsíros olyan, mint a tűz meg a víz: ellenség [lásd: étkezési törvények].

Szédereste rendszerint otthon voltunk. Akkor jöttek a gyerekek. Upponyban mi a falu közepében voltunk – hogy direkt építette-e a nagybácsi, anyám öccse, vagy nem, nem tudom, de a közepén voltunk, s a legnagyobb ház a miénk volt. Dédes volt egy kis falu, és ott volt sakter, és az egész környék oda járt, Szilvásvárad meg Uppony meg Bánhorvát. Falun tömték a kacsát, tömték a libát – mi is neveltük, meg a szomszédtól vettünk. Jöttek, hogy kitömtem egy kacsát, vagy egy libát kitömtem, nem veszi-e meg. Mert örült, pénzt kapott a falusi paraszt. Ünnepek előtt jött a sakter. Akkor többet kellett vágni, libát, kacsát – akkor még pulyka nem volt –, s a hízott liba nehéz volt, és a sakter a faluban fölvelt egy parasztkocsist, és jött kocsival, s akkor azt meg kellett fizetni. Putnok közel volt, és az nagy zsidó város volt. Gazdag. Putnok az egész környéket 100 kilométeres körzetben ellátta mindennel. (A macesz is onnan volt.) Ott volt a vásár, ott volt minden [Putnok, amely egykor Gömör vármegye székhelye is volt, az 1920-as években nagyközségnek számított. Lakosainak száma 4200 fő körül volt. Volt új városházája, népbankja, vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. Gőzmalom és téglagyár is volt Putnokon, valamint egy kis fürdő. Élénk forgalmat bonyolított a gabonapiaca. – A szerk.]

Upponyban jártam elemibe. Az egy állami (elemi) volt. Csak mi voltunk zsidók. Bánhorváton már volt három család. Utána fölmentünk Ózdra [Ózd ekkoriban – bár járási székhely volt – nem rendelkezett városi státusszal, hanem nagyközség volt, mintegy 6000 főnyi lakossal. – A szerk.]. 1920-ban, mikor a Jenő bátyám megházasodott, Kőalján volt a házuk. Kőalja egy negyede volt Ózdnak. Nagy vasgyár volt ott Ózdon. És volt a Tisztviselőtelep, és volt a Hangony. Egy utcásor volt ez a Kőalja. Mert volt a patak, és utána már hegyoldal volt. Az nem volt egy ilyen vallásos rész, ott nem annyira zsidók laktak. Inkább tisztviselők. Ózdon is volt egy fűszerüzlet, akkor ottan már volt mézárszék. A bátyám, Adolf csinálta, amikor visszament Újpestről Ózdra. Nem kóser mézárszéket csinált, de disznót nem árult, csak borjút árult, meg birkát vágott meg ilyesmi. Kis dolgokat. Marhát se [árult], bár Ózdon már volt vágóhíd. Anyám vezette az üzletet. És amikor Adolf benősült Aggtelekre, az anyám bezárta az üzletet. Kőalján volt Károly bácsiéknak sütőüzemük. Ez volt az apámnak a testvére.

Anyámnak 11 születe volt és kilencet nevelt fel. Kétévenként születünk, mindannyian Upponyban. Mindig egy fiú, egy lány, egy fiú, egy lány. Én vagyok a legkisebb fiú, én 1910-ben születtem. Olga a legkisebb lány, 1908-ban született. Olga előtt volt az Adolf. Ő 1906-ban született. Előtt volt a Teréz. Ő 1904-ben született. Előtte volt a Samu. Ő 1902-ben született. Aztán volt a Berta. Ő 1900-as. Árpád bátyám 1897-ben vagy 98-ban született. Az Etelka volt a legidősebb lány. 1893-ban született. Aztán volt a Jenő, ő 1891-es.

Olga, a legkisebb lány Ózdon élt, Ózdra ment férjhez. A férje, Lichtmann Miklós a Tulipán áruházban volt kereskedősegéd. Jó parti volt. Az Olgáék még vallásosak voltak. Ózdon még nem lehetett azt csinálni, és anyám előtt se, hogy ne legyenek vallásosak. Megtartották a szombatot meg az ünnepet. Kósert ettek, szombaton bezárták az üzletet [lásd: étkezési törvények; szombati munkavégzés tilalma]. Ez volt a vallásosság. Nem sokat tudok az Olgáról. Amikor eljöttem otthonról, Olga még iskolába járt, aztán ment férjhez, amikor én már Pesten voltam. Az Olgának a férje nem jött haza. Olga meghalt Auschwitzban 3 lányával egyetemben, de egy lánya, Pirkó túlélte. 1956-ban mentek ki Kanadába, most Torontóban van. Mikor kimentek, a cigarettagyárban

elhelyezkedtek, és 1965-ben már ellenőr volt a cigarettagyárban.

Adolf mészáros volt. Miskolcon tanult az egyik nagybácsinál, mert az is mészáros volt. Mikor a Berta nővérem férje, a Spitzer Károly Újpesten nyitott egy ortodox üzletet, akkor az Adolf följött Pestre. De nem sokáig volt itt, nehezen tudta megszokni a pesti életet, és visszament Ózdra, és ott Kőalján nyitott egy mészárszéket. És akkor ő ott élt a szülőkkel. 1929-ben halt meg az apám, és 1931-ben vagy 1932-ben nősülhetett az Adolf, és az anyámmal ott élt Ózdon. Csak a felesége, Ilonka nem bírta ott az életet, és vágyódott vissza Aggtelekre. Ott született, ott élt egy testvére. Így került Adolf Aggtelekre. És akkor anyám is ment vele. Eladták ott azt a kőaljai házat meg az üzletet, és elmentek. Adolfnak két gyereke volt. Mindannyiukat, anyámmal együtt elvitték Auschwitzba. Senki nem jött vissza. Adolf munkaszolgálatos volt.

A Teréz meg a Berta Miskolcon állásban voltak a nagybácsinál, a Friedmann Dávidnál a Grand Szállóban. Akkor még lányok voltak. Berta ellenőrizte, hogy mit visz ki a pincér. Teréz meg a konyhában volt, vigyázott a kóserságra. Kóserság annyiban volt, hogy ők kóser húst vettek. És arra kellett vigyáznia a Teréznek, hogy a konyhában lehetőleg a tejeset meg a zsírosat ne keverjék össze. Nem volt olyan nagyon kóser a szálloda, de disznóhúst nem használtak. Miskolc egy vallásos hely volt, és a vallásos elment az olyan üzletbe, ahol vallásosak voltak. Akik nem voltak vallásosak, azok elmentek a Grand Szállodába, de tudták, hogy sertéshúst nem esznek.

Nagy szó volt, hogy a nagybácsi Miskolcon egy szállodatulajdonos. Ez emelte a vidéki lányok lehetőségeit. Biztos, hogy a nagybácsin, akinek a szállodája volt, azon keresztül tudtak ezek a lányok már kapcsolatokat építeni. A Terézt egy mezőkövesdi fiú vette el, a Bozóki József [aki a háború után magyarosított Braunról]. Bádogos volt. Nem járt iskolába, nem tudott írni, olvasni. Sajóvárkonyon volt nekik edényüzletük. Vidéken egy fazekat vagy ilyesmit egy életre vettek. Úgyhogy nekik az volt az üzlet, hogy voltak esküvők meg ilyesmi, és akkor ők adtak ki nagy edényeket. Megvették a keresztények, abban főztek, és ők az volt az üzlet, hogy kiadtak edényeket. Terézék csak kóserok voltak és szombattartók, szombaton nem nyitottak ki. A Teréz Auschwitzban meghalt. Öt gyereke volt, életben maradt a Klári meg az Ica. A férje is visszajött. Egy fiuk nem jött vissza.

Előtte volt a Samu. Úgy volt, hogy a zsidó gyerekeket vitték, hogy tanuljanak mesterséget. Egerben a kovács is, a bádogos is zsidó volt. És azoknál tanultak a zsidó gyerekek, a bátyám, a Samu is ott tanult egy bádogosnál, és ez a mezőkövesdi, a Teréz férje is ott tanult. Samu Egerből elvette egy özvegyasszony lányát, és föladtak Egerben mindent, Szilvásváradon vettek egy házat, és volt nékik egy fűszerüzletük, mészárszékük, és kocsmá is volt. Egy házon belül volt a három üzlet. A fia, a Karcsi az első osztályt még Szilvásváradon járta, a második osztályba már följöttek Pestre. A Samu felhozta a gyerekeket ide, mert azt akarták, hogy a gyerekek lássanak rendes zsidó életet. A Schück rabbinál laktak, ez nagyon sok pénzébe került a bátyámnak. Amikor fölhozta őket, akkor teherautóval jöttek, még fát is hoztak. És állandóan hozta föl a zsák lisztet, a zsák krumplit, meg megvett 10 kiló cukrot a rabbinak. A rabbi a Kertész utcában lakott, ott volt egy ortodox iskola. Ez egy kétemeletes ház volt a hitközség tulajdonában, és az iskola fölött lakott a Schück, és vett gyerekeket vidékről. A Kertész utcai a lány ortodox iskola volt, a fiúk a Dob utcába jártak. Ez 1931-1933-ban volt, akkor én már ott dolgoztam a szalámigyárban.

A Samu fölszabadult Németországban, mikor az amerikaiak fölszabadították őket. Koncentrációs táborban volt. Az egyik gyereke elpusztult, a másik, Karcsi, hazajött. Mindjárt visszamentek

Szilvásváradra. Megtalálták a házukat, megtalálták az üzletet. Már nem emlékszem, hogy mennyire kifosztva. Azért vidéken kevésbé tudtak lopni, mert hogyha elvitték azt a valamit, akkor a szomszéd vagy látta, vagy tudta, hogy ez nem a tiéd volt. Aztán mikor jött az államosítás 1951-ben, akkor nekik le kellett adni az üzleteket. Utána nem tudott mit kezdeni Samu, följött Pestre. S akkor laktak ott a Teleki téren. Egy ház van ott, abban van egy szefárd templom. Ő oda járt a szefárdi templomba. Samu 1958-ban ment el Izraelbe. A barátjával ment ki, akivel együtt volt Egerben inas. A barátja hazajött, ő meg ott maradt, mert a Karcsi ott volt, és eltartotta őt. Ottan már nyugdíjas volt. Jeruzsálemben laktak. Soha nem jött haza látogatóba. Izraelben halt meg az 1970-es években. A felesége él Izraelben – 97 vagy 98 éves.

A Bertát elvette egy mészáros, Spitzer Károly. Vas megyei volt a Spitzer. Amikor segéd volt Egerben, a bátyámmal, Samuval voltak jó barátok, és azt mondta néki, gyere, nézd meg a testvéremet. És elhozta a barátját, meglátta a nővéremet, és elvette. Újpesten volt egy teljesen vallástalan rabbi, és jött oda egy vallásos neológ rabbi 1920-ban, és kicserélte a mészárosokat. Az „Új Élet” hirdette a kóser mészárszéket, és akkor följött ide Pestre a Berta férje – ez még az esküvő előtt volt –, és csinált itt üzletet, és utána csinálták meg az esküvőt. A gyerekek már mind itt születtek. Berta dolgozott az üzletben. És ide jöttem aztán én fel inasnak Ózdról. Később bejöttek Pestre, a Fóti útra. Itt volt az utolsó üzletük. Ott is laktak. Onnét vitték el. A férje nagy szocdem volt, és a szocdemeket összeszedték, és Kistarcsára vitték, és mind elpusztították. A Berta hazajött Auschwitzból, de a gyerekek a gettóban pusztultak el, mert az óvoda találatot kapott. A Bertát agyonlőtték az oroszok 1945-ben Pesten az utcán.

Az Árpád bátyám Hatvanban volt mészárosinas. Amerikába toboroztak Magyarországról embereket, mert ott akkor építették a Borough Parkot [New Yorkban]. Mentek a többiek is, és ő is kiment 1913-ban, 16 éves korában. Először munkásként dolgozott, aztán mészáros lett. Az amerikai bátyám, az Árpád meg az a szilvásváradai bátyám, a Samu Izraelben 60 év után találkozott. Az Árpád New Yorkban halt meg.

Az Etelkát elvette Hatvanból egy Grósz Nándor nevű fuvaros. És a férje nem jött haza az első világháborúból. Etelkának az első házasságából volt a Laci és a Margit. Ő ott maradt tovább Hatvanban az apósánál a két gyerekkel. Úgy megszerette az apósa, azt mondta: a saját gyerekemnél jobban szeretlek. Nem engedte férjhez menni. És mikor aztán meghalt az öreg, ő ott maradt. Aztán férjhez kellett menni az Etelkának, mert ő fiatal is volt, és jött egy vöröskatona, ez volt a Markovics Ernő. Ez elvette két gyerekkel Hatvanból. Ő egy megbélyegzett ember volt. Nem tudott elhelyezkedni sehol. Nagyon intelligens ember volt amúgy, nem egy olyan nagy forradalmár. Aztán följöttek Pestre. Itt a Ganz gyár vastelepén volt éjjeliőr. Nem tudott jobbat találni, mert priusza volt. Etelka nem dolgozott. Nagyon szegényen éltek, Berta segítette őket. Mikor Hatvanból följöttek, az első házasságból a gyerekei széjjelszóródtak. A fiú maradt Hatvanban, a kislány meg elkerült a testvérem, a Jenő családjához. A második házasságból volt három gyerek: a Sanyi, a Lajos és az Imi. Csak a Sanyi meg az Imi élte túl a háborút. Ernő büntetőszázadban volt, ottmaradt. Az első házasságából a gyerekeit elvitte a háború. De Etel megmentette két unokáját a gettóban. Lacinak volt egy kislánya, Ágika, és egy fia, a Tomika, azt elvitték Hatvanba a Laci apai nagyszülei, hogy könnyítsenek, mert bevonult katonának a Laci. Az Etelka a lányának a fiát és a fiának a lányát mentette meg. Etel a gettóban szabadult föl, és akkor a gyerekek disszidáltak, és kivitték őt Torontóba – ott halt meg. A gyerekek most is ott vannak. Az Etel unokája, dédunokája.

Jenő benősült Sajókazára, Adler lányt, egy nagyon gazdag mészárosnak a lányát vette el. Nagy dolog volt akkor. 1920-ban házasodott, ő volt az első, aki nősült. Átvette az apámtól a fűszerüzletet Upponyban, és a házat is a hozományából. És ebből tudott a család a többi gyerekekkel beköltözni Ózdra. Ez azért volt jó, mert Uppony egy egész kis falu volt, ahol se közlekedés, semmi nem volt. Aztán otthagyta Upponyt, és Sajókazán nyitott kocsmát, aztán onnan továbbmentek Putnokra valamikor 1923-ban vagy 1924-ben. Ott volt egy nagy komplexum, kocsmá meg vendéglő. Ez már a banknak a kezében volt akkor, mert mindenki eladósodott, és akkor a bank megvette, s az adta már bérbe. De az 1920-as években nem kapott már engedélyt az italmérésre. Neki kellett a strómant venni. Először még saját maga kezdhette, hát csak aztán biztosan piszkálhatták. Ez [a hatósági piszkálódás] már 1926-ban vagy 1927-ben lehetett. S akkor vett egy strómant, és annak a neve alatt megkapta az iparengedélyt. De a világválságban [lásd: 1929-es gazdasági világválság] tönkrement. És akkor 1933-ban fölköltöztek Pestújhelyre, ahol nekem már akkor saját üzletem volt, és beálltak segíteni a boltba. Két gyereke volt, azok túléltek a háborút. A lánya az anyjával megjárta Ravensbrücköt, de visszajöttek. A Jenőt Kistarcsán agyonlőtték 1944-ben. Megásatták velük a sírt, aztán belelőtték őket.

15 éves koromban jöttem föl Pestre. Ez úgy volt, hogy drága jó anyámmal meglátogattuk az Etelt Hatvanban. És anyám azt mondta, ha már Hatvanban vagyunk, jöjjünk a Bertát is meglátogatni Újpestre. Eljöttünk, meglátott a sógorom, a Spitzer: „Te itt maradsz inasnak”. Mikor följöttem, én a hatodik osztályt nem fejeztem be, mert én március 15-én jöttem föl.

Újpesten volt nagy változás, mert Venetiáner volt a rabbi [Venetiáner Lajos (Kecskemét, 1867 – Újpest 1922): előbb Csurgón, majd Lugoson, végül Újpesten volt főrabbi. Számos értekezése és több könyve jelent meg. – A szerk.], három fia volt, és mind a három kitért. Akkor jött oda egy új rabbi, és kicserélt mindent. A kóserság neki nem felelt meg. A saktert meghagyta, mert azt tisztességes embernek ismerte Újpesten és Rákospalotán a zsidóság. Jöttek a mészárosok, ez a Tihanyi volt, a piactéren nagy háza volt, és az üzletében volt a nem kóser és a kóser együtt. Azt mondta a rabbi, ilyen nincs. Akkor azt mondja Tihanyi, hogy rácsot csinál. Ilyen sincs, mondja a rabbi, hanem elválasztjuk az üzletet, és az ablakot kinyitjuk [azaz az ablak helyén ajtót vágnak], és ott lesz a kóser. Szóval ilyen nagy változást csinált. Az „Új Élet”-ben benne volt, hogy Újpesten kóser mészárszéket akarnak, s akkor a Spitzer, a Berta férje megpályázta és megkapta.

Újpesten két hitközség volt, és az ortodoxok nem hagyták békén a sógoromat, akinek már volt a neológ mészárszéke, hogy csináljon egy ortodoxot is, mert azoknak nem volt üzletük, és Pestre jártak be. És akkor csinált egy ortodox üzletet is. És az Adolf bátyám, aki a nagybácsinál tanult Miskolcon, följött ide, és akkor lett két üzlet Újpesten [Újpest város lakosainak száma az 1920-as népszámlálás adatai szerint 56 500 fő volt, a lakosok mintegy ötöd része tartozott az izraelita hitfelekezethez. – A szerk.]. De nem sokáig volt itt Adolf, nehezen tudta megszokni a pesti életet, és visszament Ózdra.

A Spitzer Károlynál voltam inas négy évig, mert akkor úgy volt, hogy egy év próbaidő, s akkor nem kellett menni iskolába, nem kellett leventének [lásd: levante-intézmény] menni. Aztán három év múlva be kellett hogy jelentsen, akkor így voltam négy évig. Az inaséveim énnékem nagyon nehezek voltak, mert közben a Spitzer csinált egy műhelyt is. Megvette egy hentesnek a műhelyét és kikóserítettük. Ott csinálta a kolbászt – marhahúsból. Volt egy segédünk, egy cseh. Ezek nagyon értették a szalámikészítést meg a kolbászt – mert ez külön szakma. Úgyhogy volt a műhely, volt a

neológ üzlet, és volt az ortodox üzlet. És bizony erős volt az üzlet, mert a vallásosak odajöttek, a másik mézárásokat ez a rabbi nem fogadta el. Én nem annyira pultnál dolgoztam, hanem voltak előkelő vevők, s azoknak haza kellett vinni a húst. Újpesten nagy gazdag zsidóság volt. Volt kocsi, ló, és avval kellett menni.

Vasárnap mindig be kellett hozni a sógoromat a Széchenyibe [gyógyfürdő a Városligetben], és akkor a Gundelnál [előkelő és drága étterem a Városligetben] találkoztak a mézárások. Oda a gazdag hentesek jártak, akik nagyobbak voltak. De nem engedtek be a Gundelba csak úgy, hanem engedélyt kellett kérni, ez és ez be akar jönni, kérdezzék meg azt a hentest, akivel akar beszélni, hogy bejöhet-e. Aztán volt a fürdővel szemben egy étterem, és ott voltak a kisebb mézárások. Annak idején kávéházakban jöttek össze a szakmák. S akkor ott az üzleteket mindig kitárgyalták.

A Spitzer a Gundelnál találkozott [a gazdag hentesekkel], mert az volt a helyzet a kósernél, hogy mi levágtunk egy marhát, de csak az elejét használtuk. Mert az eleje csontos és olcsóbb, a combja meg drágább hús. Ha a kóser mézáros eladta a combot, majdnem visszakapta a marhának az árát. Ezért a drágább húst, a hátulját eladtuk a [nem kóser] hentesnek, és az elejét eladtuk olcsóbban a kóser mézárosnak. A hátsó részét ezek a szegény mézárások, akik a piacon voltak, nem tudták megvenni, mert az drága volt. Ők az elejét vették vagy csak negyed marhát, fél marhát vettek. Ezt a hátsó részét csak azok tudták megvenni, akiknek nagyobb üzletük volt. A Lipót körúton volt a legelőkelőbb. És a Spitzer ezekkel tárgyalt. De nem azért nem használjuk a hátsó részét, mert nem kóser, hanem mert drága.

Amikor felkerültem, a nővéremnél laktam Újpesten a József utcában. Egy bornagykereskedő volt a ház, Stern bornagykereskedő volt – és azt mondtuk neki, hogy szeretnénk még egy szobát nekem, ő meg fölmondott az egyik lakónak, kifizette. Mert akkor úgy volt, hogy a háziúr adott a lakónak pénzt, hogy menjen és nézzen magának másik lakást.

A családom nem volt annyira vallásos. Én voltam a legvallásosabb. A többi nem volt olyan vallásos. Ez azért volt, mert én kóser mézárszékből jöttem, és ottan felügyelők voltak. Újpesten az Erzsébet utcában volt egy ortodox zsinagóga, s odajártak ezek a Vas megyeiek. Oda járt a sógorom is, mert Vas megyei volt. Az Árpád úton volt egy nagyon vallásos templom, és volt a József utcában egy templom, az volt a neológnak a nagy temploma. A bátyám meg odajárt a nagytemplomba, ami most is megvan, az az aggok háza. Én az Árpád útra jártam. Az Árpád úton volt egy nagyon vallásos zsidó, akinek egy nagy áruháza volt, és egy szobát hagyott minékünk imaháznak benn az udvarban. És mi ott imádkoztunk, a vallásosak. Az szefárdi volt, lengyelek voltak. A lengyeleknek más imakönyvük van. A felügyelő, aki volt nálunk az üzletben, az vitt magával. Drága jó apám írt zsidóul levelet, hogy vigyázzon énrám. Úgy mondják zsidóul, hogy nem elég az, hogy a Jóisten mellette van, de külön még amellett is lenni kell valakinek.

Aztán Rákospalotán is csinált a sógorom egy üzletet, mert a vallásosok bejártak Pestre. A sógoromnak nem számított a pénz, csináltunk Rákospalotán egy üzletet, amiben én voltam, mert az Adolf maradt az ortodox üzletben Újpesten, a sógorom meg a másik üzletben. Akkor én már mindent tudtam, tudtam vágni meg minden. Aztán lett nagy zűr. A zsidók egymásnak mentek Rákospalotán, hogy itt van ez a szerencsétlen öreg Frommer bácsi, akinek meghalt a veje, meghalt a lánya, és ő neveli az unokát, és már elmúlt 80 éves, és annak hoznak egy konkurenciát. Hát, mondom, énnékem nem kell ez, itt hagyom.

Rákospalotán az 1920-as években még nagy zsidóság volt [Rákospalota megyei város 1930-ban mintegy 43 000 főnyi népességgel. – A szerk.]. Csak egy hitközség volt, az ortodox. És Rákospalota vallásos volt, az ortodox gyerekek mentek jesivába tanulni. Én nem voltam olyan vallásos. Az üzletünk Újpesten már neológ volt, hát mi úgy voltunk kezelve, mint neológok. Rákospalotán a felecionista volt, a másik fele agudista [lásd: Agudat Izrael]. A rabbi azt mondta, hogy énnékem itt van a parnoszém [jiddis: fizetés, megélhetés], maradjatok itt. Ha elmentek, énnékem nem lesz közönségem. Volt ottan egy kereskedő, aki csinált egy szombattartó szövetkezetet. Ez egészen 1956-ig megvolt, és nagyon nagy üzem lett belőle: műanyag alátéteket meg ilyesmit csináltak. Volt három fia néki, könyvüzletük volt nekik, és mind a három jesivába járt. És őnékik voltak a barátai az agudisták. A neológ zsidók azon voltak, menjünk Izraelbe. Az agudisták voltak a vallásosak, és a cionisták a neológok. És a két párt külön imádkozott. Egy templomban imádkoztunk, de az egyik szobában az agudisták, a másikban a cionisták. Én a cionistákhoz jártam. De sokszor volt, hogy én hamar mentem imádkozni, ugye, mert ki kellett nyitni az üzletet. Látom, hogy ott imádkoznak [az agudisták]. Akkor mondták nekem, hogy tíz percet maradj, hogy legyünk tízen. Mert meséltem, hogy külön imádkoznak ezek, és akkor ott kellett maradnom, míg meg nem jön a tizedik.

Rákospalotán laktam, és szombat délután bejöttem a Kazinczy utcába gyalog. Megbeszéltük ottan a fiúk, hogy szombat reggel nem imádkozunk ottan, Rákospalotán, hanem bejövünk a Kazinczyba, mert itt egy nagyon híres kántor volt. És szombat délelőtt besétáltunk a Kazinczyba.

Ki akartam tanulni én a kóser földolgozást is. És bementem a Kazinczy utcai Rebenwurzl szalámigyárba segédnek, s ott voltam mint fiatal segéd három évig: 1931 és 1933 között. Amikor bementem a Rebenwurzlékhoz, énnékem a szakmám már megvolt. Két nagy gyár volt, a Skrek és a Rebenwurzl. [Rebenwurzl Salamon és Izidor Rt. ortodox kóser szalámigyára, Budapest, Kazinczy utca 41. A Rebenwurzl család régi zsidó hentes család. A századelőn Rebenwurzl Sámuel „marhahús elárúsító üzlettulajdonosként” szerepel a budapesti lakcímjegyzékben, lakása a Szerecsen utca 16-ban, üzlethelyisége a Laudon utca 4-ben volt. Pontosán nem tudjuk, hogy a család mikor vásárolta meg a Kazinczy utcai épületet, 1928-ban Rebenwurzl Salamon és Izidor hentesek még csak a Laudon utcai üzletet birtokolják, 1943-ban viszont már biztosan az övék a Kazinczy utca 41. szám alatti ingatlan. Skrek Lipót hentes, a Skrek Lipót Rt. szalámi, kolbászárú és húskonzervkülönlegesség gyár tulajdonosa már az 1913-as lakcímjegyzék szerint is a Dob utca 27. szám alatt folytatta az ipart, gyár- és üzlethelyiségét egészen 1944-ig megőrizte. – A szerk.] A Skreknek a Dob utcában volt háza. Hatemeletes ház volt a Skreké, és elől volt az üzlet. És már akkor alul garázs volt.

Ezek nem találkoztak egymással, csak mikor kimentek a vágóhídra. Én voltam a közvetítő közöttük. Azt mondta nekem a Rebenwurzl Samu bácsi, hogy légy szíves, menj át a Skrekhez, mondd meg a Skreknek, hogy 10 órakor ott vagyok a sarkon. És találkoztak, megbeszélték, mielőtt bementek a vágóhídra, hogy mennyit fognak adni a húsért, hogy ne adjon az egyik többet, mint a másik.

A Rebenwurzléknál úgy volt, hogy hét segéd volt, én voltam a nyolcadik segéd. És az öreg egy segédet engedett csak oda, mikor keverte a húst [a szalámihoz], az ment hozzá, és öntötte a paprikát meg a borsot. Még egyet nem engedett. A többi segéd vágta a húst. Először nem engedtek dolgozni mint segéd – mert ugye a fiatal segédet nem engedik dolgozni –, csak tróger lehettem. Reggel hatkor kezdtünk dolgozni a gyárban. Vittük az üzletekbe biciklivel az árut. Addig mindig bicikliztem, míg az autót meg nem vették.

Az első jogosítványt 1933-ban kaptam. A Skrek vett autót, mert gazdagabb volt. A Rebenwurzl sem akart lemaradni, s ő is vett. És én kísértem az autót. Mikor megvették az autót, akkor már én a sofőrrel mentem, mert a sofőr nem vihette be az árut ugye az üzletekbe. Újpestről egy barátomnak, aki autóműszerész volt, mondtam, „Gyere, ne legyen keresztény sofőr – mert azt vettek föl –, gyere és tanuld ki.” És csinált egy vizsgát, és a keresztényt elküldték, és a barátom lett a sofőr, és engem kitanított, mikor mentünk. Akkor nem volt [tanfolyam]. Bementem a rendőrségre, ott annyit kérdeztek mindenkitől, hogy kinek van elsőbbségi joga. Mindegyik azt mondta, a tűzoltóknak meg a rendőrségnek. És énám kerültem a sor. Nekem volt egy kis protekció annál, aki vizsgáztatott, és aztán én rámondtam, hogy a tömegközlekedésnek. Evvel el voltam intézve. Aztán megmondták, hogy ekkor és ekkor behívják, és akkor le kell vizsgázni [a gyakorlatban]. Könnyű volt a vizsga.

Rákospalotán laktam a nővéremnél, az Etelkánál. Egy másfél szobás kis lakás volt az. Ott laktam a konyhában. Akkor vettem én motorkerékpárt. Onnan jártam be a Rebenwurzlékhoz. Azért a pénzért kaphattam volna Pesten is egy szobát, de azért laktam ott, mert hogy segítsem őket.

A Dessewffy a legrégebbi templom, oda jártak a hordárok, az hordár-templom volt. A Dessewffybe akkor jártam, mikor a Rebenwurzléknál voltam. A hordárok korán kimentek, már mikor kicsit világosodott, és ott kezdtek imádkozni. Mi is odamentünk imádkozni, a sakterok, a mészárosok, hogy minél hamarabb kiérjünk a vágóhídra. És Rákospalotáról jöttem be szombatra, hogy amikor már kimegy a szombat, akkor már ott legyek. Szombat este kinyitottunk, vasárnap minden üzlet nyitva volt.

Pestújhelyen volt az első üzletem. 1933 elején mentem Pestújhelyre [Pestújhely ekkoriban még nem volt Budapest része. Önálló nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, körülbelül 8000 fő lakossal. – A szerk.]. A Schächter azt mondta nékem, hogy mindent fedez, csak csináljak Pestújhelyen egy üzletet, mert ott van az édesanyja. Ez a Schächter hitközségi elnök volt az ortodoxoknál. Volt ott négy kóser család, és azt mondta az elnök, hogy ott van a hitközségnek a háza a piaccal szemben, egy szobát kinyit, csináljak ott egy üzletet.

Pestújhelyen a bíró házában laktunk. Úgy volt, hogy a bíró bejárt hozzám, mert én borjúhúst árultam, és ott a henteseknél nem volt borjúhús. Bejárt hozzám, és mondtam, mi a helyzet. Azt mondja, nékem itt a Neptun utcában van egy házam, cigányok vannak benne. A Neptun utcában ott csak a cigányok laktak. Kirakom, azt mondja, és rendbe hozom. És rendbe hozta. És együtt laktunk a Jenő bátyám családjával, akik 1933-ban jöttek föl Pestre.

De hiába csináltam az üzletet, nem ment. Olyan kevés húst tudtam eladni, hogy átvittem biciklivel Zuglóba. Később már három biciklisem is volt. A Jenő bátyám is besegített. Egész Zuglót én láttam el hússal. A hitközségnek volt Zuglóban üzlete, de én elvettem a vevőit. Még a kántor is tőlem vett húst. Mert én olcsóbban adtam. Hát az nagy differencia volt. Ugyanez volt a macesszal. A hitközség itt Pesten csinálta a maceszt, és Vácról hozták be a maceszt a kereskedők, mert az olcsóbb volt. A hitközség kiküldött a Nyugatiba embert, és elkobozták a maceszt.

Annak idején Budapest körül vámok voltak A főváros területére érkező minden árucikk után vámot kellett fizetni. (Kivételt csak az átmenő forgalom, illetőleg egyes állami monopóliumot képező cikkek behozatala jelentett.) A vámot a főváros határán húzódó vámvonalakon elhelyezett vámsorompóknál és vámházaknál szedték be. A városi vámot 1950. január 1-jén szüntették meg. –

A szerk.], nem lehetett Budapestre vám nélkül behozni árut. Ezért probléma volt Pestújhelyről, ami nem tartozott Budapesthez, átvinni Zuglóba az árut – az Pest része volt. Úgyhogy titokban este, éjszaka jöttünk át a körvasútnál, ott voltak a vámok. Ez egy tiltott dolog volt, igen komolyan vették. És a hitközség megtudta, és elkaptak engemet a vámosok. Elkobozták a húst. Először azt mondták, hogy a biciklit nem vesszük el, de legközelebb már a biciklit is elveszük. Aztán fogtam magamat, otthagytam a pestújhelyi üzletet 1935 körül, mert ott nem tudtam eladni húst, és egy fél kilót sem mertem most már áthozni, mert a hitközség főtitkára rendőrrel és vámőrrel nézte, hogy mit csinállok.

Még mikor a Rebenwurzl gyárban voltam, megismerkedtem már a feleségemmel. A Rebenwurzléknak volt vagy 10 bodegájuk, ahol reggelizni lehetett. És a feleségem, Katz Helén ott volt vezető a Garay utcai üzletben. Ő Nagyecsedről, nagyon vallásos családból való volt. Asztalos volt az apósom, szegény ember. És mikor megtudták, hogy Schwarz, a kóser mészáros veszi el, egész Szatmár megye odavolt. Három lány volt. Az egyik elment a cselédre vigyázni egy nagyvárosba. A másik lány férjhez ment, azt elvette egy szegény ember, a kicsit meg én vettem el. Az édesanyja meghalt néki, és fölhozta a nagynénje. A Jázmin utcában volt a nagynénje gondnok egy nagy házban. Ott lakott nála.

1936-ban volt az esküvő a Kazinczyban [a Kazinczy utcai zsinagógában]. Nem fértek be. Mind a két emelet tele volt nézővel, az udvaron nem fértek el, annyian álltak bent. A mészárosok mind ott voltak. Aztán Nagyecsedről meg Porcsalmáról voltak sokan, voltak a feleségem testvérei, azok mind följöttek. Az is nagy harc volt, hogy ki lesz a vőlegény apja, aki felkíséri a hüpe alá. Az én édesapám már nem élt, és a Rebenwurzl is akart lenni, meg volt egy Ernsfeld nevű, akinek cipőboltja volt a Rákóczi úton, de volt néki 20 háza is, ez is akart az lenni. Végül a Rebenwurzl Samu bácsi testvére, az Izidor lett. Nem akartam megsérteni az Ernsfeldet meg még kettőt, hanem megegyeztek, hogy akkor az Izidor bácsi legyen.

Amikor megnősültem, akkor énnékem megvolt a lakásom Pestújhelyen. És onnan költöztünk át Pesterzsébetre [Pesterzsébet – 1932-től Pestszenterzsébet – megyei jogú város volt, lakosainak száma 1930-ban 68 000 fő volt. – A szerk.]. Pesterzsébeten, benne volt az „Új Élet”-ben, kóser mészáros akartak, mert ott nem volt kóser mészáros, csak baromfis volt kettő. Pesterzsébeten csak neológ hitközség volt, de a neológok is kósert ettek. Azért, mert szombaton nyitva volt, azért még kóser háztartást vezettek. A hitközség ajánlotta énnékem, hogy azt a helyiséget megkapom, pont a városházával szemben.

Helén volt a boltban. Én meg jártam a mészárszékre, mert énnékem a marhahús meg ilyesmi nagyon ment. Mikor én bevonultam 1937-ben, akkor ő már inkább csak baromfival foglalkozott. Hozták a baromfit, nem ott vágtuk, a feleségem átvette, aztán vitte be Pestre, öt-hat libát egyszerre bevitt a vevőknek. 1937-ben született a Rózsa, a fiam, Sándor meg 1943-ban. A nagynéni, aki a Helént is nevelte, az segített a gyerekekkel. Helén nagyon ortodox volt, sájtlis volt [lásd: paróka]. Őnéki muszáj volt kósernek lenni, mert az apja, meg volt unokatestvére nagyon sok, és jöttek mind Pestre föl, és akkor nem ettek volna nála [lásd: étkezési törvények].

Az üzlet a városházával szemben volt, és oldalt volt egy ilyen kis utca, és ott laktunk egy nagy földszintes házban. Két szoba volt, volt konyha, azonkívül volt egy nyitott veranda, amit beüvegeztünk. Ilyen zsidó vándorok jöttek mindig. Úgy hívják őket, hogy snorrerok [jiddis: kéregetők]. Ez jött délelőtt, és kérdezem, hogy „Reggelizett már?”. Mondja, hogy dehog

reggelizett, még nem. Akkor utána végigjárta Pesterzsébetet, és délben visszajött ebédelni. Volt olyan, aki délelőtt jött, volt olyan, aki délután jött snorrerolni. Hogyha este jött, akkor ott aludt. Tettünk oda egy sezlont, és ott aludtak. Minden héten jött kettő, legalább.

Volt egy nagytemplom. A nagytemplomban csak neológok voltak. Azok a neológok délután nem imádkoztak, de mi délután is akartunk imádkozni a templomban. Aztán följött az apósom Nagyecsedről, ő vallásos volt, és akkor összeálltunk öten, és kivettünk egy lakást, ott imádkoztunk. Meg aztán az is, hogy szombaton a neológok 9 órakor kezdtek imádkozni és 11 órakor volt vége, mi meg, ortodoxok kezdtünk imádkozni fél 8-kor és 9 órakor már otthon voltunk a családnál és reggeliztünk. A minján megvolt azért. Volt ott egy termény-nagykereskedő, akinek volt két segédje, zsidó. Akkor ott volt a Rossmann bácsi, annak is volt két fia. Akkor én voltam. Volt ott egy szabó, a Singer szabó, az is vallásos volt. És akkor volt a Fleischmann, úgyhogy tíz ember összejött.

1937. február 1-jén bevonultam katonának, a 2. honvéd gyalogezrednél voltam négy évig.[1932 júliusában miniszteri rendeletben szabályozták az általános hadkötelezettséget. A kötelező szolgálati időt 18 hónapban állapították meg, de 12 hónap után már leszerelhették a sorállományú katonákat. Az interjúalany feltehetően továbbszolgált, és a munkaszolgálat egységesítéséről szóló 1941-es HM-rendelet következtében kellett távoznia a seregből. (Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A magyar királyi honvédség 1919–1945. Bp., 1987. Zrínyi. 98.) – A szerk.] Elmaradt korosztály voltam, nem hívtak be korábban. Upponyban nem volt, de Bánhorváton volt a jegyző, és a jegyző mellett laktak a nagybácsimék. Ott is volt Schwarz Ernő, egy évvel volt, mondjuk, idősebb (mint én). Azt a Schwarz Ernőt behívták katonának, a másik Schwarz Ernőt, engemet, nem hívtak be. De mikor meg akartam nőszülni, kérdezték: „Volt katona?” „Nem.” „Hát kérem szépen, be kell vonulni.” Akkor volt a feleségemnek egy unokatestvére, aki nem csinált mást, csak a hóna alatt volt egy aktatáska, és a baráti körben mindenkinek a fekete dolgát elintézte. És ő elintézte azt, hogy egy év múlva kell csak bevonulni, és Pesten fogok szolgálni. Ezt elintézte – nagy dolog volt.

Énnékem nagyon nagy szerencsém volt. Bevonultam a Károly laktanyába, és odajön egy katona, azt mondja: „Van köztetek hentes?” Mondom: „Én nem hentes, mészáros vagyok.” „Nagyon jó – azt mondja –, gyere velem, elintézem, mert engem nem szereltek le, mert nincs helyettesem a konyhán.” Abban a percben a konyhára kerültem, mert nem tudták a mészárost leszerelni. Mert úgy van, hogy leszerelnek, és jön a másik a helyére. De a legérdekesebb az volt, hogy mindenki azt mondta, hogy ilyen nincsen, hogy kiképzés előtt [elvisznek a konyhára]. Mert először a kiképzés, az hat hónap. És akkor tudtam meg, mikor fölszabadultunk és elmentem kiváltani a könyvet, rá volt írva, hogy elvégezte a főzőtanfolyamot. Evvel mentették magukat az irodában, hogy én iskolában vagyok.

Jól van, ott maradtam én a konyhán. Evvel is szerencsém volt, mert mielőtt bevonultam, én jártam a Rebenwurzlektől kisegíteni oda, ahol a hadseregszállító volt. És mikor bevonultam a konyhába, és elmondtam a főszakácsnak, hogy én tudom, maguk minden nap mit kaptak, ott voltam, mikor megcsináltuk a cédulát, és szoltam, hogy nem lehet, hogy mindennap ugyanazt kapják. S az tetszett a főnöknek, hogy én mindent tudok. És aztán ameddig lehetett, ő ott tartott a konyhán engem.

Mindennap hazamehettem, kilépésem volt. Az volt a helyzet, hogy a konyhavezető családja a Budafoki úton lakott, az Erzsébet kórház háta mögött volt egy tisztviselőtelep, és ott lakott. És az adott nékem állandó kilépést, mert én a konyhához tartoztam. És én minden második nap,

harmadnap vittem az ételt haza a családjának. S így én körülbelül másfél-két évig a konyhán voltam. Én hetenként legalább háromszor otthon voltam. Biciklim volt, és hazamentem Pesterzsébetre.

A Bocskai utcában volt egy nagy templom, és péntek este a zsidók összeálltunk, aki akart, és oda mentünk. Hivatalosan mehettünk. Csak a vasúton kellett átmenni a laktanyától, és ott is voltunk már. Nyáron 7 órakor imádkoztunk, és már ½ 9-kor bementünk vissza a kaszárnyába. Szombaton nem mentünk. Szombaton már volt foglalkoztatás. A keresztények meg mentek vasárnap reggel.

A katonaságnál nem kell megtartani a vallást. Volt úgy, hogy kimentünk éleslövészetre vagy menetszázadba. Akkor adtak egy darab szalonnát, meg adtak egy fél komiszt. És ez volt ugye, hogy majd visszajövünk négy órakor és majd megebédelünk. A szalonnát persze odaadtam a barátomnak.

1939-ben itt volt az olasz király [1937-ben járt Magyarországon az olasz király és felesége, három napot töltöttek Budapesten. A királyi párt fényes külsőségek között fogadták, a pályaudvarról való bevonulás és a visszaút nyitott hintókon történt, és díszszemle is volt. – A szerk.]. És akkor kivették a magas gyerekeket a díszszázadba. Tizennyolcan voltunk zsidó gyerekek a díszszázadban. Mindig, mikor valami ünnepély meg ilyesmi volt, akkor én mindig benne voltam a díszszázadban. És aztán kerültem az őrszázadba. Jött egy ezredparancs, hogy nagyon jól kiképzett és megbízható szakaszt kell adni. És én abba belekerültem, és elmentünk Várpalotára. Azért kellett, hogy jól kiképzett, megbízható [katonák legyenek], mert német és olasz tisztek jöttek oda bemutatni az új fegyvereket. Na most mikor megtudták, hogy Schwarz meg Kohn [ezek tipikus zsidó nevek], azt mondták, kérem szépen, maguk visszamennek. És akkor én visszakerültem a 2. honvéd gyalogezredbe.

Akkor már nem mentem a konyhára vissza, hanem az őrszázadba kerültem. Budán volt a Rudolf laktanya. Ott megbízható, jól kiképzett katonák voltak, ők adták Budapesten az őrséget. A Soroksári úton volt a Lámpagyár, abból fegyvergyár lett. Csepelen volt egy nagy lőszerraktár, oda is adtunk. Volt a Margit körúti fogház. Különböző helyeken egymást váltottuk. Engem legtöbbször a Várba vittek. A Várban volt az ezüstkamraőr. A belső várudvarban volt egy őr. A Horthy mikor kimegy a kertbe, egy üvegcsarnokon megy keresztül, ott is volt egy őr. Akkor volt a kertőr. Én az nagyon szerettem lenni, kertőr. És akkor volt egy figyelő. Ha kint volt a Horthy vagy a fia, akkor mindig ki kellett állni oda, ahol most a sikló van, ott voltam őr. És én így szabadultam meg, hogy az őrszázadban voltam. Jött egy parancs, hogy a 2. honvéd gyalogezredet elviszik, és mi nem voltunk benne, mert mi külön voltunk egy őrszázadban.

1941-ben mentem munkaszolgálatra. Volt az őrszázadnak a parancsnoka. Négy század volt a laktanyában. És ennek a négy századnak ő volt a rangidős századparancsnoka, nem emlékszem a nevére. Nagyon jóban voltam ezzel a századossal. És mondtam neki, százados úr, ha meg akarja menteni az életét, jelentsen beteget és menjen be a kórházba. És akkor befeküdt a kórházba, én is bementem oda mint a csicskása. De nem tartott sokáig. Ott voltam tán egy hónapig, és közben elvitték a századot. Amikor lejárt, akkor visszamentem jelentkezni az őrszázadba, és azt mondták, kérem, maga zsidó, fiatalember. Magának Alsódabaszon kell jelentkezni a munkaszolgálatosoknál. Ez nyáron lehetett. Elmegyek Alsódabasra, rengeteg ember volt ott. De már csak kikeresztelkedett fehér karszalagosok voltak ott. A többieket már elvitték.

Pécs mellett, egy fürdőnél gazdasági munkára osztottak be minket. Ez jó két évig tartott. És akkor jött egy parancs, hogy a bajai utászoknak kellene munkások, és akkor két századot elvittek a bajai utászok. Én azokhoz kerültem, és mi mentünk, hogy erősítést csináljunk a szerbek ellen. Mi ki akartunk építeni ottan a magyar oldalon egy védőfalat, hogy ők ne tudjanak esetleg átjönni mihozzánk. És ott voltunk többet mint egy évig. Akkor beosztottak minket a határőrséghez, a hegyekben kellett megfigyelőt építeni, Kőrösmezőn [Máramaros megye], de akkor már az oroszok közel voltak, és akkor Lengyelország felé mentünk, de visszajöttünk. Megint mentünk, megint visszajöttünk. Kőrösmezőn mi mindent hamarabb tudtunk, mint a parancsnokság, mert mi hallgattuk a rádiót. A fehér karszalagosok legtöbbször a felesége keresztény volt, rendszeresen lejártak oda, ők hozták a rádiót.

Egy szép napon mondják, hogy a románok beengedték az oroszokat ellenállás nélkül. Hát akkor mi be vagyunk zárva! Meg voltunk ijedve, most mit csináljunk? Próbáljunk meg Kőrösmezőig menni. Kőrösmezőig elérünk, akkor a rádió bemondja, hogy már Tokajban vannak az oroszok. Akkor azt mondták, hogy Miskolc még nincs elfoglalva. Miskolcra bementünk, azt mondták, hogy Füzesabony még nincs elfoglalva. Füzesabonyban azt mondták, menjünk nyugodtan, mert Hatvan szabad. Megérkeztünk Budapestre, a Józsefvárosi pályaudvarra, és ott kaptuk az amerikai támadást. Még a vonatkocsin volt a konyha, ló, minden, és jöttek az amerikai gépek. Láttam, hogy egy kis erdő van ott, és bementem az erdőbe, és öt méterre tőlem vágódott be egy 2 és fél mázsás bomba. Akik ottmaradtak a kerítésnél, a betonkerítésnél, mind meghaltak a légnyomástól.

Akkor már nem volt parancsnok, nem volt semmi. Megmaradtunk százan vagy kétszázan, és a Tattersallba [lóversenypályára] bejöttünk. Én kocsival, lóval voltam – az túlélte az amerikai támadást a pályaudvaron –, és bementem, hogy hol tudok konyhát csinálni. Mondták, hogy van itt egy bunker – azt még csináltak a háború előtt. Lemegyek a bunkerbe, és egyszer csak hallok borzalmas nagy csapásokat – már a gumigyárban voltak az oroszok, az ott van a lóversenypálya után, és lőtték a Tattersallt. Följövök a bunkerből, látom, hogy csak halott van. A légnyomástól. Kártyáztak és úgy haltak meg. Ment mindenki, amerre látott. Én is fogtam magam, és elkezdtem bujdosni. Együtt bujtunk több munkaszolgálatossal.

A Dob utcával szemben a másik oldalon van egy kis utca – a Gerlóczy utca –, és ott voltak a tűzoltók. A tűzoltókat kivitték a városból, s akkor rendőrség jött oda. S az kapott egy találatot, s a rendőrök bujkáltak ugyanúgy, mint mi. És abban a pincében, ahol én voltam, volt legalább húsz rendőr. Hetekig ott voltak. Félték ők is az oroszoktól. De kimentek. És jöttek vissza naponta kétszer. Elmentek a múzeumig, és látták, hogy az oroszok ott vannak a Kálvin téren. Ottan, abban a pincében, ott szabadultunk mi föl. Sok ember volt a pincében: rendőr volt, civil volt, minden. S én valahogy hátramentem, de egyszer csak kiabálnak, hogy mindenki jöjjön ki, itt vannak az oroszok. Én félálomban kimegyek az udvarra. Ott külön álltak a munkaszolgálatosok, külön álltak a rendőrök, külön álltak a civilek. Az egyik orosz fogta a munkaszolgálatosokat, és elvitt minket a Lujza utcába az orosz katonai parancsnokságra, és véletlenül egy zsidó tiszt volt ottan. És az a zsidó tiszt beszélt a gyerekekkel – mert ezek kárpátaljai gyerekek voltak a legtöbb –, és megmondta ez az orosz tiszt, hogy csak az utcán ne tartózkodjunk, mert parancs van, minden férfit össze kell szedni, zsidó vagy nem zsidó. Minden férfit visznek el munkára Oroszországba.

És akkor nagy nehezen megyek a Nagy Fuvaros utcába, tudtam, hogy ott lakott a feleségem öccse meg az Ungárék. A feleségem öccse elvette az egyik Ungár lányt. Bemegyek, és ott vannak az

udvaron az öregek meg a sógorom. „A nővéred, az Etelka az Akácfa utca 13-ban van, együtt szabadultunk föl”, mondja az Ungárné vagy az Ungár bácsi. És akkor elmentem az Akácfa utca 13-ba, és mondják nékem, hogy a nővérem elment a Kartács utcába, mert őt a Kartács utcából hozták be a gettóba. De kíváncsi volt, hogy mi van a lakásával a Kartács utcában, és elment megnézni. Két nap múlva jött vissza a Kartács utcából. Azt mondja: „Képzeld el, egy tű nem hiányzott. Mert a szomszédasszony fölhozta a testvérét vidékről, betette oda, és bejelentette, hogy nem üres a zsidó lakás.”

Az Akácfa utcai lakás úgy volt, hogy az utcára volt az ablak, a bejárat, és utána volt két nagy szoba, utána konyha. Ez egy nagy lakás volt. A háború után oda jöttek vissza a rokonok, akik hazajöttek [a deportálásból], mind odajöttek. Úgy voltunk vagy húszan ottan. Majdnem egy évig ott voltunk az Akácfában, amíg ki nem tettek minket, mert a régi lakó, akit kivettek, hogy gettó lett, visszajött. S akkor a gyerekek mentek Ózdra, a nővérem meg visszament a Kartács utcába. Akkor a Klauzál téri csarnok mellett egy lakást vettem, és a nővérem, a Kartács utcából odajött, és együtt laktunk. És később elmentem az Elemér utcába a második feleségemhez lakni.

A feleségem elvitték két gyerekkel, elvitték, elpusztult. Ez volt az utolsó transzport, ebből senki nem jött haza. Nem emlékszek vissza, hogy mikor tudtam meg, hogy elvitték a családomat Auschwitzba. Hazajött a nővérem, a Berta Auschwitzból, és ment a Bethlen téri templomba várni, hogy ki jön még meg. Jön egy szép napon nékem mondani: „Tudod, kivel találkoztam? A Weisz Bözsivel. Mondtam neki, hogy élsz, örül neki.” Ez a második feleségem rákospalotai volt, és minékünk volt Rákospalotán üzletünk, és ők ott laktak szemben az utcában. És mint gyerekek úgy jártunk együtt. Én bejöttem Pestre, és elvettem Helént. Ő meg férjhez ment Rákospalotán. A második feleségem a gyerekekkel fölszabadult a gettóban. Tulajdonképpen az volt, hogy a Május 1. Ruhagyárba [1913-ban eredetileg katonai varroda és ruharaktár funkcióval hozták létre a gyártelepet a VIII. kerület, Elnök u. 1. szám alatt. 1930-ban megalakult az Országos Ruházati Rt., és ruhagyárat alakított ki. 1948-ban a gyárat átnevezték Egyenruházati Nemzeti Vállalatra, majd 1952 és 1968 között Május 1. Ruhagyárra. – A szerk.] bevitték a szabókat, s bevitték a feleségeket. Az utolsó percben a szabókat elvitték, a feleségek ottmaradtak, behozták őket a gettóba. S ő a gyerekekkel bejött a gettóba. A második feleségemmel a házasságkötés 1948-ban volt. A VII. kerületi előljáráson [tanácson]. Nem volt zsinagógai esküvő, mert az nagyon nehéz lett volna, mert tanú kellett, hogy a nő férje elpusztult, és ahhoz is tanú kellett, hogy Auschwitzból nem jött vissza a feleségem. A feleségem kislányát adoptáltam. Nem volt jó házasság, nem is akarok beszélni róla. A feleségem az 1980-as években halt meg. Zsidó temetőben van eltemetve.

A Kazinczy utcai templomban minden évben van megemlékezés az Auschwitz után – az ortodoxok ezt tartják. Akkor odamegyek, ezt tartom az [első] családom után.

A fölszabadulás után én csináltam a Klauzál téri csarnokban a tejterméket. Egy ilyen standot. Úgy volt, hogy bejártak a kocsik még akkor vidékről, és kint álltak a téren, és bejöttek az asszonyok és árulták. Mi mondtuk nekik, hogy ne áruljanak, mi átvesszük. Látja, a vajnak az ára ennyi, és mi egyben megfizetjük magának. Egy egész hosszú asztalt elfoglaltam, és odaállítottam az Etelkát meg a gyerekeket. Egyszer csak bejön valaki, azt mondja, „Ernő, emlékszel rám?”. Mondom: „Emlékszek.” Munkaszolgálatosok voltunk együtt, és megbeszéltük, hogy egymást fogjuk segíteni, ha fölszabadulunk. És ő megtudta, hogy én a Klauzál téri csarnokban vagyok. Őnéki tejterméküzlete volt, Korona tejüzem, úgy hívták. És elmesélte, hogy ő adott a parasztnak, akik

behoztak árut, előleget [még a háború előtt]. Most aztán ő fölkereste ezeket, s mindegyik megígérte, hogy hoznak néki árut. Azt mondja, én ellátlak téged áruval, csak áruld. És ő szállított nékem. Így én mindig nagyobbítottam. Később aztán az Etelka ezt teljesen átvette. És ez addig megvolt, míg a nővéremet nem vitték ki a gyerekek Kanadába.

Mikor fölszabadultunk, akkor összejöttünk munkaszolgálatosok. A templomban találkoztunk az Akácfa utcában. A templom az Akácfa utca 28-ban, az nyílt meg legelőször. Egyszer ott volt a barátom, úgy hívták, hogy Fuchs Ignác. Azt mondja, beszélj a volt konyhavezetővel, mert megjött Amerikából a Joint, és annyi pénzt kapunk, amennyit el tudunk költeni. Ez egy kóser szociális konyha volt a Wesselényi utcában. A Katz Aranka vezette a konyhát a háború előtt is, meg a gettóban is, még ameddig volt anyag. És a Katz Aranka fölfedezte, hogy a Jointtól kapunk pénzt. A Joint, mikor fölszabadult a gettó, már jött is Amerikából. Behívtak engem a Jointba, hogy pénz van, csak húst kell szerezni. És elvállaltam, hogy én bevásárolok a konyhának. Kimegyek a vágóhídra, s kérdezem: „Ki itt az igazgató?” Azt mondja: „Minárics elvtárs.” „És hol van az irodája?” Azt mondja: „Ott van hátul.” Megyek be, ő néz rám. „Hát te meg élsz?” Hát ő Skreknél volt kifutó, én meg a Rebenwurzlnál. És most 1946-ban ő volt az igazgató [a Vágóhídon]. Mondja nékem: „Bemész a minisztériumba a Blaskó elvtárshoz.” Bemegyek a minisztériumba, mondom, „A Blaskó elvtársat keresem.” „Én vagyok!” Mondom: „Maga nem ózdi?” Azt mondja, „Az vagyok”. „Fűszeres volt az apukája?” „Igen.” Mondom: „Nem jártunk mi együtt a Laufer tanárhoz?” Azt mondja: „Hányas maga?” Mondom: „1910-es vagyok.” „A nővéremmel járt.” Hát, azt mondja: „Mit óhajt?” Mondom, „Hús kell”. Azt mondja: „Ez nehéz, mert látja, kimegy a vágóhídra, és ott sorban állnak az orosz kocsik, akik hústra várnak.” Mondom: „Én már voltam a vágóhídon, a Minárics elvtárs küldött engem ide. Én a Mináriccsal már megbeszéltem, csak magától kell az engedély.” Beszéljem meg a Mináriccsal, és a Minárics mondja meg, hogy mit tud ő csinálni. Mentem másnap a Mináricshoz. Azt mondja: „Tudod, milyen szerencséd van tenéked? Most kaptam egy órával ezelőtt egy értesítést, hogy Romániával megegyeztünk, hogy kapunk élő marhát. No most csak hol fogjuk levágni, hogy az oroszok ne lássák?” Mondom: „Tudod, mit? A borjúvágóhíd a másik oldalon van, a borjúvágóhídon levágjuk a marhát, és az oroszok nem fogják tudni, hogy én hátulról mit viszek el.”

A fölszabadulás után egy hónappal megyek a templomba egy vasárnap reggel. „Megismersz? Én vagyok Hahn Béla, együtt voltunk inasok.” Rákospalotai gyerek, és egy évvel hamarabb szabadult föl, mint én. Ő rákospalotai volt, és őt engedték a rákospalotaiak, hogy üzletet nyisson. A kóser tejet hordta a vallásosoknak. Megjelenik a fölszabadulás után a templomban. Azt mondja, hogy „Ide hallgass, énnékem volt Rákospalotán a mészárszékem és lebuktam. Feketén vágtam és priuszom van. És most nem kaphatok iparengedélyt.” És azt mondja nékem, „Csinálj egy nagyon nagy micvét. Megkérlek téged, hogy az Eötvös utcában nyisd ki az üzletet a te neveddel, tenéked úgyis van tejterméküzleted”. Át kellett adni a tejtermékiparomat a nővéremnek, és az Eötvös utcában kiváltottam az iparengedélyt. Mondom a Hahn-nak, jól van, az én nevemen lesz az üzlet, és te leszel benne, mert én a konyhának vagyok a bevásárlója. Én vásároltam be a zsidókórháznak, a szeretetkórháznak, az aggok házának. Én úgy vásároltam, hogy pénz nem volt, hanem én a nagykereskedőtől megvettem a húst, és a vágóhídon volt egy bank, és a bankba beadta a számlát, és másnap ment a pénzért a bankba. Szóval pénz az én kezemben nem volt. A Joint fizetett mindent. És mondtam néki, Béla, ennyi és ennyi húst kaptál, mennyit fizettél be a hitközséghez? És mondja, hogy ennyit. Mondom, hogy akkor a felét add nékem. És ez így ment addig, ameddig csak ő nem disszidált 1956-ban.

A hitközség felügyelete alatt volt hét üzlet. Volt egy a Lujza utcában, volt az Eötvös utcai. Akkor volt a Garay utcában a Ligeti bácsi. Aztán a Garay téren volt a Hádinger. Volt a Klauzál téri csarnokban a Schwarz. Aztán volt a Mátyás utcában és a Csanády utcában. Egyszer jön nékem a Hammer bácsi, a főmesgiách. Minden üzletben volt a felügyelő, ugye, mert a mézárós nem megbízható. És azt mondja nékem, hogy csináljak egy nagy micvét. Azt mondja: „A vőmet Szamossályiban államosították, nagy gyümölcskertje volt néki Szamossályiban. És ott van a szerencsétlen pénz nélkül, mert mielőtt a gyümölcs beérett, minden pénzt beleköltött. Most mikor a legszebb volt a gyümölcs, csak le kellett volna szedni, akkor államosították. Csak akkor tud följönni, ha van néki állása.” Mondom, „És én mit tudok csinálni?”. Azt mondja: „A Garay téren ott van a Hádinger, vegye meg azt az üzletet a Hádingertől. Beszéltem a Hádingerrel, hogy maga átveszi az üzletet.” Mondom: „A hitközségnél van ezer alkalmazott, és akkor nem tudja a hitközség alkalmazni, és nem tud segíteni rajta? Tudja, mit? Beszélek a Hádingerrel.” Odamegyek a Hádingerhez, mondom: „Hádinger úr, maga tud róla, hogy a Hammer bácsi...?” Azt mondja: „Igen, én mondtam néki, hogy beszéljen magával, és vegye át.” Azt mondom néki: „Mit kér érte?” 5000 – annyi mint ma 5 millió, annyit kért érte. „Kérem, meg van véve.” És akkor fölhoztam és ott bejelentettem, az volt a társam nékem. S én meg voltam a bevásárló.

1948-ban vettem át a Garay téri üzletet, 1951-ben államosították [lásd: államosítás]. 1951-ig mindenkinek a saját nevéen volt az üzlet. A Garay téri és az Eötvös utcai üzlet az én nevemen volt. És én bevásároltam mindegyiknek. Amikor aztán államosítottak, a hitközség kapott működési engedélyt, úgyhogy mi tovább dolgoztunk mint hitközségi alkalmazottak. Mi megkaptuk a vágóhídon a húst, azt kifizette a hitközség, mi kiárultuk a húst, és a pénzt bevittük a hitközségnek vasárnap. A differencia volt a miénk. Amikor államosítottak, én az aggok házába lettem bejelentve, hogy a konyhánál fogok dolgozni. A volt segédemet, az egyiket a zsidókórházba tettem be konyhamészárosnak, a másik segédemet a szeretetkórházba. Egy hét múlva az aggok házát államosították. Akkor átmentem a szeretetkórházba. Nem voltam tovább, mint egy hét, államosították a szeretetkórházat. Akkor még mindig szállítottam a húst, és jönnek két nap múlva, hogy a zsidókórházat a Szabolcs utcában, azt is államosították. Én ezekre a helyekre konyhakész húst küldtem.

Most ez megszűnt. Mindent államosítottak. Akkor a Katona József utcában a pincében csinált a Katz Aranka egy nagy konyhát – egy kóser konyhát felügyelet alatt. Ottan ezer embernek főztünk. És annak voltam én akkor a bevásárlója. A neológoknak is volt szalámiüzeme meg az ortodoxoknak is. Valamelyik okos azt mondta, hogy a neológoknak nem kell hogy legyen feldolgozás, mert használják az ortodoxokat. S elvették a szalámigyár engedélyét. Csak az ortodox ment, és akkor azt a neológok is használják. S azt mondom a Katz Arankának: „Aranka, a konyhának tudunk csinálni kolbászt, esetleg virslit, azt nem kell bejelenteni.” S akkor elmentünk a Csanády utcába, mert ott volt a neológ szalámigyár, amit elvettek, s akkor ott a konyhának csináltunk kolbászt. Ezt nem kellett bejelenteni, ez nem volt üzlet, csak a konyhának egy műhelye volt.

Akkor jött az 1956 [lásd: 1956-os forradalom]. Én kimentem a vágóhídra kedden korán reggel, levágjuk a marhát, kész van a hús, és nem jön a kocsi. 9 óra van, fél 10 van, 10 óra van – nem jön kocsi. Odamegyek a portára, kérdezem, hogy jött már be kocsi a városból? „Nem jött be senki – azt mondja –, nem tudod, hogy forradalom van?” Mondom, „Nem tudom”. Nem telik bele 10 perc, megjön egy autó. A Mester utcában a Braun, az a legnagyobb ilyen gyáros volt, onnét megjött, mert közel volt. És az elkezdte mesélni, hogy az egész Pest forradalomban van. Így kezdődött.

Minden nap mentünk a vágóhídra. Állandóan vittem az ételt, a legnagyobb tűzben is. Most, hogy visszagondolok – nem félttem. Képes voltam kimenni Rákosfalvára, vinni. Amilyen hosszú a Kerepesi út, olyan hosszú volt a tanksor, ami jött velem szembe. A tankok jöttek, míg odaértünk. Mondtam a vezetőnőnek: „Aranka, hát ezt nem lehet.” Azt mondja, „Holnap reggel úgy indulsz el, hogy csinálunk egy vöröskeresztes zászlót”. Jó, hát akkor holnap is jövünk.

A második világháborúban én 8 évet töltöttem, 4 év katonaság, 4 év munkaszolgálat, de úgy nem viselt meg, mint az 1956. Elmentem a Köztársaság térre, ott volt a pártház, kijött a pártházból egy szerencsétlen katona, aki be volt osztva ottan, és lelőtték ezek az ötvenhatosok. Ezt végignéztem. Azt nem lehet mondani, hogy nyílt antiszemitizmus lett volna – nem volt. Az volt az igazság, hogy aki tudott elmenni, elment. Aztán jött egy rendelet, hogy lezárjuk a határt, és nem engedünk. Az nem antiszemitizmus volt.

Mi Izraelbe akartunk menni. Meg volt beszélve. Az, aki fuvarozott minékünk, az elvitt két saktert, és elvitte a társamat, a Hahn Bélát. És mondom a feleségemnek, mink is szedjük össze, és csinálj két nagy ládát, hogy mink is elmegyünk. Közben a sógoroméék elmentek, s visszahozták őket a határról. S akkor elment a kedvem, hogy most menjek el, ezeket is visszahozták. Attól félttem, lebukok a határnál, elveszítek mindent, és akkor mit csináljak? Majd elmegyünk, ha lehet menni rendesen. Akkor azt hitte az ember, hogy majd lehet rendesen is menni. Nem lehetett menni, nem is hiányzott nékem annyira. A két nagy láda föl lett adva, és ott rohadt el Izraelben. A csomag elment, és mi itt maradtunk. Ha a feleségemmel nincs ez a cirkusz [Ernő a családi problémáikra utal itt, amiket nem kíván részletesebben elmesélni], nekem nem is jutott volna eszembe, hogy elmegyek. Nem tudtam elmenni. Nem is tudtam itt hagyni, 1000 embernek a kosztjáról kellett gondoskodni. Elmentek a társam – disszidáltak –, négy mézárós elment, a négy üzletük itt maradt, nekem kellett fölszámolni. Az alkalmazottakat nekem kellett elintézni, hogy mindenkinek legyen állása.

Megmondom őszintén, hogy 1956 után énnékem semmi bajom nem volt. De összevesztem a családdal. Elmentem Amerikába, és elmentem a legvallásosabb üzletbe dolgozni. Fogtam magamat, azt mondtam a segédemnek: „Gyere és addig, amíg én elmegyek Amerikába, engemet helyettesíts.” Elmentem először a bátyámhoz, az Árpádhoz, de nem felelt meg, nem volt kóser. Fogtam magamat, bementem Borough Parkba. Innen [Magyarországról] elment egy kollégám Borough Parkba, és mondtam neki, hogy állok. Azt mondja: „Gyere, nálunk laksz, és amelyik mézáróshoz akarsz menni, örömmel fognak fogadni.” Pénteken este megyek a templomba, jön velem egy fiú, aki azt mondja: „Szervusz, kolléga!” Azt mondom néki: „Milyen kollégák vagyunk?” Azt mondja: „Én Győrből vagyok, ketten testvérek kijöttünk ide, és itt van nekünk üzletünk Amerikában.” Szombat este azt mondja, „Gyere el, nézd meg az üzletet”. Elmegyek vasárnap reggel, azt mondja: „Nem segítenél egy kicsit? Menj hátra, segíts, aztán majd beszélgetünk.” Aztán ott dolgoztam. A bátyám megkérdezte: „Mennyit kaptál?” Mondom, „10 dollárt”. Azt mondja: „Még egyszer nem fogod betenni a lábad!” Akkor ez a barátom, akinél laktam, annak a nagybácsija is mézárós volt, és elmentem az öreghez segíteni. Egészen odavolt, mert nem tanult mézárós volt; néki csak üzlete volt, és kellett, hogy olyan legyen neki, aki tudja csinálni [a kóser vágást]. Örült, hogy olyan segédet kap, aki már tudja [hogyan kell kóserül vágni]. De akkor jön a barátom, azt mondja: „Te, őnéki van segédje, nincs rászorulva nagyon, de Williamsburgben van egy mézárós, az rá van nagyon szorulva. Tedd meg, menj oda ünnep előtt és segíts.” Pénteken odamentem és ott segítetttem, és kérdezte: „Itt marad Amerikában?” „Itt nem maradok, mert nekem a nővérem

Torontóban van, idejöttem a bátyámhoz, és innen átmegegyek Torontóba.” „Adjál kezet, hogy visszajössz és csak hozzám jössz.” Mondom: „Nézze, nem adok kezet, de ha visszajövök, magához jövök.” Ezzel befejeztem Amerikát, két hónapig voltam ennél a barátomnál. Utána elmentem Torontóba a nővéremhez, az Etelkához, és ott is dolgoztam egy kóser mézárszéken. Aztán megbocsátottam magamnak, és hazajöttem. 9 hónapig voltam.

1962-ben autót nyertem. Volt autónyeresemény-húzás, és a tévé közvetítette. Egyszer csak bemondja, a feleségem ment, kivette a szekrényből a könyvet, és mikor már másodszor mondja, hogy a 005500-as nyert Skoda Oktáviát, megnézi, és azt mondja, 005500 a mienk. 8 évig volt meg az autó, 1962-től 1970-ig. Mikor megnyertem a kocsit, az volt a legelső, hogy vegyünk nyaralót. És Csillebércen vettünk egy nyaralót, s akkor minden szombatra kimentünk. Szombat-vasárnap ott voltunk. A feleségem kétszer elment egy nyáron nyaralni. Én soha nem mentem. Én akkor mentem el, mikor jött a Katz Aranka, és azt mondja nékem, „Ernö, be vagy utalva Füreden a nyaralóba két hétre”. Akkor elmentem Füredre a feleségemmel.

Az üzlet fölött az emeleten lakott egy szerelő, aki a Lehel úti garáznak volt a vezetője, és azt mondja nékem, „Schwarz úr, hát én elvinném a kocsit reggel, teszke bele olajat, csinálke szervizt, teszke bele benzint és este meg visszahozom”. Azokon a napokon, mikor magának nem kell. Ez így ment 4 évig, s akkor lett itt egy kiállítás, és hoztak ide három Volkswagen bogárhátút, és mikor vége volt a vásárnak, akkor bevitték a Lehel úti szervizbe. Akkor szólt énnékem: „Akar venni egy új autót?” Mondom, „Miért ne vennék?” „Akkor jöjjön ki holnap, és válassza ki a háromból, amelyik tetszik.” Hát a pirosat választottam. Az is 8 évig volt meg.

A Jósikába jártam templomba a háború után. Az csak egy imaház volt, ortodox. 1956-ban megszűnt, 90 százaléka elment a templomból. Akkor kezdtem ide járni a Bethlen térre, és azóta ide járok. Amióta nyugdíjas vagyok, reggel, este elmegegyek templomba. Reggel megegyek a Bethlenbe, és a Dessewffybe járok minden este, mert ott mondanak kádist, és külföldről küldik a sok pénzt, hogy mondjanak kádist. Csak azért járok, hogy meglegyen a minján. Mert hiába fizetnek, pénzért nem jönnek. Szombaton csak ide megegyek a Bethlen térre, ide sétálok.

[Régebbe itt, a Bethlen téren] minden reggel harmincan voltunk, most meg van olyan, hogy öt van. Hatnak kellene lenni, aki imádkozik, mert négy lehet olyan, aki már megimádkozott, és avval vagyunk tízen. De ha öt van, már meg vagyunk elégedve. És akkor a tizedik a másik templomból jön ide, hogy meglegyen. 1956 után fiatalok maradtak, de vallásosak nem. De ma már megváltozott a zsinagóga. Most minden jó, nem lehet azt mondani, hogy ezt nem fogadjuk el, mindent el kell fogadni, mert ha nem, akkor megszűnne teljesen. És az meg nem lehet, hogy megszűnjön.

Régen [a háború előtt] mindennek megvolt a maga közössége. Egy utcában volt három templom, az egyikbe jártak csak a lengyelek [a pólisiak], a másikba nem jártak csak a legvallásosabbak, a harmadikba jártak, akik nem voltak vallásosak. Szóval nem volt probléma, mert egy utcában volt húsz zsidó, és ha csak tíz ment belőle, már az is elég.

A háztartás szigorúan kóser volt a háború után is. Külön volt a zsíros edény meg a tejes edény. Míg az Elemér utcában laktunk, a gyerek még nagyon kicsi volt, és cselédlány volt. És megegyünk haza pénteken, mondja a cselédlány, nagyságos asszony, tetszik tudni, milyen nagy dolog történt? A gyerek zsíros késsel vágta a vaját, de én tudom, levittem és beleszúrtam a földbe. Mert az anyja

meg a dédnagyanyja is zsidóknál szolgált, és tudta azt, hogy bele kell döfni a földbe. Sóletet ritkán csinált a feleségem. Akkor megfőzte pénteken, és szombaton megmelegítette. Péntek este húsleves volt. Hal nem tudom miért, de ritkán volt nálunk. Csak a húsleves meg a sólet.

Addig, míg én a Jósikába jártam, a feleségem nem gyűjthatta föl délután a tévét, se nem nézte, hátha valaki hazakísér engem. Most már nem tartom annyira szigorúan. A tévé állandóan ég, azt nem kell fölgyújtani, csak megnyomok egy gombot, és jön a kép. Ha hazajövök, kinyitom az ajtót [kulccsal], vagy följövök a liften. De volt itt egy zsidó portás, az mindig jött és fölkísért, hogy nekem ne kelljen. De most följövök a liften.

De szombaton ma sem ülök fel járműre, gyalog megyek. Ami böjt volt, zsidó böjt, azt mindent mindig megtartottam. Most is megtartom a hosszúnapot, mindent.

Én maradtam kóser mészáros. 80 éves koromig dolgoztam. Amikor nyugdíjba mentem az Eötvös utcai boltból, akkor már nem nagyon ment az üzlet, akkor már csak a baromfi ment, a borjúhús megszűnt. És utána visszamentem oda csak felügyelni. Mert minden üzletben felügyelő volt, mert ez elő van írva. Ha bejön a hús, a mesgiách fél óra alatt kiszedi az eret, meg leszed minden cafatot róla. A többi meg az, hogy csak ott üljön. Ezt körülbelül még egy öt évig csináltam.

Minden nap 2-3 órát takarítok. Én ugyanezt csinálom, ha megyek a templomba, ott is mindig azt nézem, hogy mit kell csinálni. Tévét nézek, meg olvasok, mindent kiolvasok, minden érdekel. A zsidó vonatkozású dolgokat mindent elolvasok.

Kétszer kaptam milliót kárpótlásba, de fogalmam sincs, hogy kitől, nem emlékszem. Nem tudom megmondani, hogy mennyit kaptam, csak kaptam. Amit adtak, én elfogadtam.